

СССР

„ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРЫ“, бр. 10, 1986

Броят предлага разнообразни материали, засягащи както въпроси на литературната критика и теория, така и на литературната история. На уводно място в рубриката „Жизнь. Искусство. Критика“ е поместена статията на Е. Шкловски „За съществуващото и необходимото“. Тя съдържа няколко раздела с различни подзаглавия — първият от тях е „Нормалният човек — идеал или реалност?“. В тази част авторът се спира на настъпилото напоследък в литературната критика оживено обсъждане на проблема за героя на съвременната съветска проза, който засяга важен аспект на литературния процес — художествената концепция за личността. В тази концепция най-пълно се изразяват социално-духовните стремежи на литературата, усилията ѝ да разбере душевното състояние на нашия съвременник, неговите ценностни ориентации. В тази връзка Шкловски запознава читателите с определението на А. Бочаров: „... Концепцията за личността не се свежда до това — да се систематизират и пресъздадат перспективните качества на съвременния герой. Тя е свързана, условно казано, не само със зоркия поглед на художника, но и с неговата мъдрост, с неговите възгледи за реалния и идеалния човек. В героя на произведението са възплетени и качества на наблюдавания в действителността прототип, и представи на художника за всичко, което съставя и обкръжава личността: какво представлява човекът, неговото съществуване, какви са взаимоотношенията му със света, с обществото, какво означава свобода за човека, какво е бъдещето му и каква е връзката му с историята — с една дума, целият комплекс от въпроси, свързани със смисъла на човешкото битие.“

Ясно е — пише Е. Шкловски, — че без сериозно и задълбочено художествено осмисляне на тези въпроси едва ли е възможно да се постигне по-голямо социално-нравствено въздействие на литературата, на нейната възпитателна ро-

ля, толкова необходими в днешната обществена ситуация.

Главен въпрос сред тези е какъв е днешният човек в неговото реално ежедневие, с каква мярка мери той своя собствен живот и живота на заобикалящите го хора, с какви ценности го съпоставя.

Отговорът на тези въпроси предполага определена етична оценка, разбира се, не сумарна, а диференцирана, предполага и разграничаване в самоосъществяването на човека на истинското от фалшивото, на доброто от злото, т. е. довежда ни в крайна сметка до авторската позиция, до авторския нравствен идеал, до представата на писателя за съществуващото и необходимото.

Това е елементарно — пише Е. Шкловски. — Не ще бъде откритие също, че всеки писател, чийто мироглед е изграден върху дълго време носени и изстрадани размисли за живота на човека, въвежда читателя в един ценностно подреден свят, където ни е ясно на какво авторът съчувства и какво осъжда, където ние, ставайки свидетели не само на постъпките на персонажа, но и на неговите мисли и чувства, мерим поведението му с предложената от автора мярка. Заедно с писателя, съгласявайки се или спорейки с него, ние решаваме нормална ли е дадена проява за човека или, напротив, извращава неговата същност, съгласува ли се тя с общозначимите етични норми, или ги отрича.

Е. Шкловски изтъква, че напоследък обществената, литературно-художествената и критическата мисъл съсредоточават вниманието си върху тези на пръв поглед съвсем отвлечени понятия. Писателят В. Распутин с тревога размишлява заедно с героя на своята повест „Пожарът“ защо светът се е „преобърнал“, защо човекът е престанал да се опира на традиционните нравствени ценности. И това, което най-много тревожи В. Распутин, е именно разминаването на ясната преди граница между доброто и злото, заличаването на точния и определен образ на доброто и злото, с една дума, превръщането в норма на това, което преди се е считало за аномалия.

Върху същите проблеми размишлява и В. Астафиев в творбата си „Печалният детектив“: „Беззаконието и законът за някои умници заличиха преградите, съединиха се и плиснаха като еднородна вълна върху зашеметените хора, объркано и обречено очакващи участието си.“ Ясно е, че писателят в случая има предвид не само наказателния кодекс. В. Астафиев дава в произведението си примери на неправдоподобия, поразителна жестокост, безчувствие, неравното нравствено съзнание, обсажда читателя от всички страни, затваря го в пръстена на оглушителни житейски факти.“ Авторът на „Печалният детектив“ съзнателно заостря проблема, кара ни да се замислим по-дълбоко върху човешката природа и нейните прояви.

Фактите обаче — пише Шкловски — могат да бъдат и по-малко впечатляващи. Покрай някои можеш леко да отмишеш, без да ги забележиш, както покрай нещо дребно, лишено от голямо значение. Само социалната и нравствената чувствителност на писателя помагат да се открие в една дреболия общозначимо явление, което ни говори за психологията на човека, за нравствено-психологическите процеси, извършващи се в действителността, едва ли не повече от някое сензационно събитие.

Е. Шкловски отправя вниманието на читателя и към статията на А. Нуйкин „Още веднъж за идеалния герой“ (отпечатана във „Вопросы литературы“, бр. 1, 1986), в която той призовава към следното — злото да се нарича зло, черното — черно, а бялото — бяло. Не бива обаче да забравяме — възразява Шкловски, — че между тези два полюса е разположен едва ли не основният масив на живота, цялото му многообразие, което не може да се сведе до един от двата полюса, да се обагри само като черно или бяло.

Ако днешната литература се нуждае особено остро от нещо — продължава авторът, — то това не е от идеален герой, а от художествено-познавателен устрем, от изследователско начало, от реализъм в художественото изследване на човека и действителността в тяхната сложност и противоречивост.

Е. Шкловски запознава читателя с изказване на Ф. М. Достоевски за изкуството: „Идеалът за красота, за нормалност у едно здраво общество не може да загине, ето защо оставете изкуството да върви по своя път и му се доверете, че то не ще се заблуди. Ако дори се заблуди, то *веднага ще се върне назад*, ще се отклане на първата потребност на човека. Красотата е нормално, здраве... Ако у народа са съхранени идеалът за красота и нуждата от нея, следователно има потребност от здраве,

от норма, а така именно е гарантирано и висшето развитие на този народ.“

В това изказване е съществено не само напомнянето за необходимостта от доверие към изкуството, към неговото саморазвитие — пише Е. Шкловски, — но и това, че великият писател разглежда нормалността, нормата като идеал, към който трябва да се стремим. Писателят подхожда към потребността от норма и здраве не като към нещо изначално съществуващо, а като към нещо, до което трябва да се достигне по пътя на развитието, да се придобие с нелеки търсения.

Такъв подход е съзвучен до голяма степен с настроената в днешната съветска литература. Идеята за нормалния човек в съвременната литература, възстановяването на нормалността, „възвръщането“ ѝ за нас от големите художници на словото са свързани и с утвърждаването на традиционните етични ценности, и с хуманистичната представа за човека, с вярата в него и в способността му да се самоусъвършенства — и което трябва специално да се изтъкне — с художественото проникновение в сложните и противоречиви социално-духовни процеси, които стават днес в действителността и изискват трезв исторически анализ.

Във втория раздел от студията си, озаглавен „В горнилото на самосъзнанието“, Е. Шкловски посочва: критиката явно е забелязала, че в последно време основна сфера в разгръщането на художествения конфликт е вътрешният свят на персонажа. Струва ми се, че този конструктивен момент в организацията на повествованието е пряко свързан с активизацията на самосъзнанието на героя, бил той високообразован учен или обикновен труженик. Според Е. Шкловски героите от последните произведения на Ч. Айтматов, В. Астафиев, Ю. Бондарев, Д. Гранин, В. Распутин, С. Залигин, Ю. Трифонов се отличават преди всичко с напрегнато работещото си самосъзнание, поставящо пред тях най-болните, най-тревожните въпроси, засягащи не само тях самите, но и целия народ, цялото човечество. Какво е откроява в тези произведения като тъмна и зла сила — поставя въпроса си Е. Шкловски. На първо място неравното нравствено чувство и ниското равнище на самосъзнание. Тук авторът се спира конкретно на някои произведения и герои от споменатите по-горе писатели и в заключение подчертава, че съвременната литература в предлаганата от нея художествена концепция за личността по-настойчиво от когато и да било набляга на духовната и нравствената самостоятелност на човека, на неговата духовна активност.

В третата част — „Бодилите на разума и безпаметството на душата“ — се спира на проблема за взаимните, общите връзки и изтъква, че за съветската литература с нейния изначален патос на колективизъм този проблем е бил винаги един от най-важните. И макар че той се е осмислял през различните етапи на нейното развитие по различен начин, интензивността на тези връзки се усеща непрекъснато от общественото съзнание.

През 60—70-те години съветската литература постоянно се обръща към народния опит, към етичните норми на селския живот, като ги поетизира и открива в простия, нравствено здравия човек търсената цялостност и нормалност. При това тя вече усеща извършващото се у човека „пречупване“, забелязва извършващите се у него процеси, действително тревожни от гледна точка на традиционната нравственост. Тези социално значими процеси се отнасяха за сметка на непосредственото въздействие на НТР, на влиянието на невъобразимите скорости, на социалните преобразования и затова селската проза, постепенно обличаваща се чрез повдиганите житейски въпроси за „митологическата“ и военната, се откроява като главна пазителка на традиционните нравствени ценности и норми.

В основата на етическите търсения на съвременната литература, изпитваща носталгия по човешката нормалност, лежи хуманистичната идея за човечния човек. Личности, които в своя живот и дейност се ръководят от обикновените и неотмени закони за нравственост и справедливост, опиращи се на опита на много поколения.

В четвъртия раздел авторът се спира на проблема за „средния“ човек. Не „малкия“, а именно „средния“ (Е. Шкловски нарочно не употребява думата „посредствен“, считайки, че тя съдържа оцънен характер).

„Малкият“ човек в руската класическа литература е бил жертва на условията на живот, на обстоятелствата, на средата и литературата се наема с мисията да защити неговите права и неговото достойнство. Нейният патос обаче се е състоял не само в жалостта и състраданието, но и в стремежа да открие у „малкия“ човек личността.

Със „средния“ човек нещата обаче стоят по-другояче — пише Е. Шкловски. Той не само е наясно за своето положение на „среден“ човек, но и прави от него принцип на съществуването си. Често той сам се причислява към масовия човек, клони към безличие, бяга и се опасява от индивидуалността, от личността — както от своята собствена, така и от чуждата, доколкото те означават повишено нравствено, духовно търсене.

Авторът се спира на интереса, проля-

вен към „средния“ човек от В. Шукшин, Ю. Трифонов. Ю. Трифонов обозначава точно координатите на това съзнание с неговия култ към осторожност и предпазливост, които заменят истинските принципи и убеждения със стремежа му да не изтъква и да бъде „като всички“. Не заедно с всички и сред всички, а именно „като всички“, не по-лош и не по-добър, което дава основание да се счита обикновения, нормален и да не иска от себе си твърде много. В своето художествено изследване на това психологическо явление Ю. Трифонов е изпреварил много съвременната литература, която едва днес се опитва да подходи към него.

Съзнаването за собственото положение на „среден“ човек — пише Е. Шкловски, — опирайки се на художествени произведения от съветската проза през последните години, може да въздейства различно върху човека — да предпази неговия душевен комфорт или, напротив, да го изкара от равновесие, да го направи отпуснат или да го тласне към агресивност — тук може да има много варианти и модификации.

Като подлага на нравствен преглед всякакви претенции на личността за изключителност и елитарност и съчувствува дълбоко на непоказната порядъчност, скромност и „обикновеност“, съвременната съветска проза същевременно остро реагира срещу изкуственото занчжаване на човешките възможности и изисквания към себе си, срещу ограничеността на духовния хоризонт, една от проявите на която е съзнанието, че си „среден“ човек.

Често човек сам определя за себе си нормата и предела — в зависимост от равнището на неговото нравствено, духовно развитие.

Ето какво пише по този повод Ф. М. Достоевски:

„Самоубиецът Вертер, слагайки край на живота си, в последните редове, оставени от него, съжалява, че няма да види повече „прекрасното съзвездие Гояматата мечка“ и се сбогува с него... С какво са били толкова скъпи на младия Вертер тези съзвездия? С това, че всеки път, когато ги е съзерцавал, той е съзнавал, че не е атом и не е нищожество пред тях, че цялата тази безкрайност от тайнствени чудеса божии съвсем не е нещо над неговата мисъл, не е над неговото съзнание, не е по-висока от идеала за красота, заключен в неговата душа, а сякаш му е равна и го сродява с безкрайността на битието... и че за цялото щастие да почувствуваш тази велика мисъл, която му разкрива кой е той — той дължи единствено на своя човешки образ.“

Съветската литература се откликва

днес остро на тази хуманистична идея за съизмеримостта на човешката душа с безкрайността на битието, вижда в нея истинското мерило за човешкото съществуване. Но както е известно — пише Е. Шкловски, — „човешкият образ“ не е изходно състояние. Това е постижение, до което се стига по пътя на изпитания и грешки и което изисква всеотдайно развитие на личността, социално и духовно, напрежение на всички духовни и интелектуални сили за противопоставяне на ентропията на човешките отношения и утвърждаване на истината, красотата и доброто.

В книжка 10 са поместени и статии: „Шекспир и английската литература на XX век“ от Н. Дяконова; в рубриката „История литература“ са поместени статиите „Николай Гумилев“ от А. Павловски и „Последните дни от живота на Гогол и проблемът за втория том на „Мъртви души“ от В. Воропаев и А. Песков; в рубриката „Проблеми и размишления“ е поместена статията „Ядрената заплаха и „моралната шизофрения“ от Ю. Давидов.

Мария Блажева

ДАНИЯ

„ORBIS LITTERARUM“, Копенхаген, 1986, кн. 2

В рецензираното списание привлича интереса статията на Дейвид Робъртс от университета в Монаш, Австралия, „Индивид и колектив: Юнгер и Брехт в края на Ваймарската република“.

Идеологически и художествено Ернст Юнгер и Бертолт Брехт представляват възможно най-крайните противоположности и все пак в техните творби от последните години на Ваймарската република са заложени силни обриси импулси, произлизащи от тази кризисна епоха. Противопоставянето на индивида и колектива, което е присъщо и за двамата, стига до особена изостреност поради факта, че съвпада с края на един исторически период и началото на друг, отбелязва авторът. Затова краят и началото, смъртта и възраждането на индивида в колектива изразяват при Юнгер и Брехт (и не само при тях) търсенето на отговор на политическата криза, отговор, който обаче остава дълбоко свързан с духа на епохата.

Къде стоят интелектуалците във Ваймарската република, от името на кои групи и класи говорят те? Става ли въпрос тука за буржоазни интелектуалци, или за някаква „колебаеща се интели-

генция“ между буржоазията и работниците? Именно в кризисна епоха като онази отговорът на подобен въпрос е много труден, смята авторът. Защото обстоятелството, че по своя произход и образование интелектуалците произлизат от буржоазния лагер, не означава нищо повече от това, че те не са пролетарии. Но ако те не мислят марксистически, това все още не значи, че мислят буржоазно, ако под това се разбира буржоазно класово съзнание, посочва Дейвид Робъртс. Кризисната ситуация във Ваймарската република засяга преди всичко „средните класи“, средната и дребната буржоазия. Социалното положение на интелектуалците трябва да се разглежда във връзка с това отслабване и разпокъсване на буржоазното класово съзнание. Републиката без републиканци се превръща в държава без поддръжката си класа. Дори видни представители на идеята за републиката като братята Маи са отчуждени от своята „класа“. В произведението си „Идеология и утопия“ (1929) Карл Манхайм подсказва, че обръкването на класовите слоеве през този преходен период, довел до появата на фашизма в Германия, става причина за едно особено явление: вече трудно може да се говори за класово съзнание, а по-скоро за някаква колективна подсъзнателност, разбудена от шока на войната, поражението и политическите размирици в републиката, заключава Дейвид Робъртс.

Колкото и значителни да са различията между Юнгер и Брехт, общото помежду им е волята за революционно преобразование. И двамата утвърждават неотменимото разпадане на либерално-капиталистическия свят и края на буржоазния индивид. Според автора и Юнгер, и Брехт са „абстрактни активисти“, които се стремят към „мобилизация сама по себе си“. Моделът „индивид и колектив“ се оказва през онези години най-подходящата формулировка за разгръщането на утопичните черти в тяхното творчество. Произведенията им са насочени главно среду един отрицателно очертан буржоазен индивид, понеже и двамата са привлечени от образа на безкористния „техник и специалист на революцията“, който жертвува своята индивидуалност и хуманност в борбата за нов порядък и служи като кристална точка на колектива.

В основата на „Работникът“ от Ернст Юнгер е залегнало травмиращото преживяване на войната. Тук може да се говори за Юнгерския култ към мъртвите в двоен смисъл: веднъж това е култът към падналите, към безименния воин; от друга страна, това е култът към една смъртоносна наука. Войнишкият на-

ционализъм на Юнгер се оказва ниҳилистично преклонение пред пагубната, но-сега господство техника, която мобилизира света чрез образа на работника. Тази мобилизация превръща всичко индивидуално в част от „органичната конструкция“, посочва авторът.

Според Юнгер буржоазният индивид, както и пролетарската маса принадлежат на миналото. Те биват заменени от типа на „трудовата единица“ в органичната конструкция. Така „работниците“ на Юнгер са представени като армия от живи мъртъвци с еднообразни лица, чийто първообраз е газовата маска. Така според Юнгер световната война ни въвежда в епохата на заключителната битка между старото и новото, между напредъка и господството. Тъй като в тази война техниката вече не е инструмент на напредъка, а на господството.

Обратно, при Брехт колективът е новата форма на социалния живот и той трябва да бъде школуван диалектически. В своите „учебни песни“ Брехт се стреми именно да покаже модела на едно социално възпитание, при което индивидът поставя своето благо в служба на обществото. Но докато при Юнгер крайната цел е един нов порядък на перфекцията, замръзналият пейзаж на господството, където времето се е превърнало в пространство и навред владее култът към мъртвите, при Брехт целта на колективното превъзпитание е постигането на социално устройство без експлоатация на човек от човека.

Парадоксът на епохата от края на Ваймарската република се заключава в това, че консервативни и революционни тенденции, изразени в произведенията на един Юнгер и на един Брехт, си приличават в своя основен модел, но се различават в крайните си цели.

Венцеслав Константинов

АВСТРИЯ

„LITERATUR UND KRITIK“, Залцбург, 1986, кн. 206—206

Основно място в книгата заема изследването на В. Г. Зебалд „Животни хора, машини — за еволюционните разкази на Кафка“.

Когато Франц Кафка взема решението да унищожи своето творчество, той живее с представата, че оставя след себе си купчина несполучливи, несвършени и фрагментарни текстове, които в никакъв случай не удовлетворяват собствени му намерения. Само след няколко десетилетия неговото литературно дело

се извисява като непристъпна кула над общия литературен пейзаж, която различа нови и нови изследователи.

За днешния читател от особено значение са онези аспекти в произведенията на Кафка, които отправят към въпроса, как човешката интелигентност може да достигне до някакъв образ на онази действителност, която е разположена отвъд нашата представна способност. Притча върху този проблем представлява разказът на Кафка „Проучванията на едно куче“, където е описана мъката на едно същество, което е измъчвано от стремеж към познание, но познателните му способности са толкова ограничени, че то има само неясно предчувствие за природата на по-висшия от него живот. Разказът на Кафка показва как клетото, явно загубило своя здрав животински разум куче може да се доближи до привидящите му се образи само като разруши психологическите и физиологическите предпоставки на своето собствено съществуване. Самоунищожението, което предхожда един такъв опит за метаморфоза, изглежда в очите на нормалните кучета като извращение на така наречения естествен и социален живот. Когато ние, читателите, започнем да следваме кучето при неговите излети с научна цел, започваме да разбираме, че неговите блуждания отговарят не толкова на някаква метафизическа потребност, колкото на желанието да се напусне телесният затвор на биологичния род, отбелязва авторът.

Разказът на Кафка „Доклад за една академия“ представя как една бивша маймуна разказва за успешния си опит в продължение на пет години да премине цялата еволюция на човешкия вид и да достигне културното равнище на един среден европейец. Но още в самото начало на своя отчет майmunата отбелязва, че не може да даде сведения за своя предишен маймушки живот, защото в хода на своето развитие е загубила спомена за тази предчовешка фаза. Тези изявления не бива да се схващат като критика към историческите предци на човечеството, а по-скоро като коментар към опасното положение на хората, които в хода на своето по-нататъшно социално развитие могат да загубят спомена за настоящия си човешки живот, посочва авторът.

Тази опасност произлиза от обстоятелството, че човешката памет все повече се трансформира в машинна памет. Съвременните електронноизчислителни устройства поемат онзи интелектуален труд, който е присъщ на човека и който е допринесъл именно за превръщането му в човек.

Венцеслав Константинов